

O'zbekiston Milliy axborot agentligi
O'zA Ilm-fan bo'limi

Elektron jurnal
2024-yil aprel soni №4 (54)

Toshkent-2024

SEMIOTIKA MULOQOT SHAKLI SIFATIDA

Shoxida QURAQOVA

o'qituvchi

Alisher Navoiy nomidagi

O'zbek tili va adabiyoti universiteti

Toshkent, O'zbekiston

shquraqova@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada aloqadagi tushunarli belgilarni yuborishning o'rni va ahamiyati tilga olinadi va madaniy piktografiyaning aloqalarni o'rnatishdagi ma'nolari ko'rib chiqiladi. Suningdyek bugungi odamlar atrofidagi minglab imo-ishora tillarini yaxshiroq tushunishga yordam berish nazarda tutiladi.

Tayanch so'zlar: semiotika, muloqot, aloqa, piktogramma, belgi.

СЕМИОТИКА КАК ФОРМА ОБЩЕНИЯ

Шохида КУРАКОВА

преподаватель

Университет узбекского языка и литературы

имени Алишера Навои

Ташкент, Узбекистан

shqurakova@gmail.com

Аннотация

В статье рассматривается роль и значение отправления понятных знаков в общении, а также исследуется значение культурной пиктографии для общения. Цель исследования — помочь лучше понять тысячи жестовых языков, окружающих людей сегодня.

Ключевые слова: семиотика, общение, связь, пиктограмма, знак.

Muloqot ijtimoiy hayotning ajralmas qismidir. Semiotika biz hayotning barcha sohalarida duch keladigan muhim fan sohasidan biri hisoblanadi. Samarali muloqot muhiti uchun bizni o'rab turgan barcha ko'rsatkichlar tahlil qilinishi kerak. Aloqa juda qizg'in bo'lgan kundalik hayotda oddiy odamning atrofidagi barcha ko'rsatkichlarga e'tibor berishi, idrok etishi va baholashi mumkin emas.

“Ma'lumki, dunyodagi barcha tirik mavjudotlar o'z hayotini davom ettirish jarayonida belgilar, harakatlar va tovushlar kabi belgilardan tashkil topgan turli xil tizimlardan foydalangan holda boshqa tirik mavjudotlar bilan aloqa qiladilar” [5; 21].

Sivilizatsiyaning dastlabki davrlaridanoq odamlar vizual vositalar yordamida muloqot qilishni boshladilar. Yozuv mavjud bo'lmagan davrlarda ham odamlar rasm chizish orqali o'zaro muloqot uchun ifoda vositalarini ishlab chiqqanlar. Miloddan avvalgi 15000 Altamira (Ispaniya) va miloddan avvalgi 25000 Lascaux (Fransiya) g'orlarida yasagan hayvon va

inson suyaklarida kundalik hayotning bir qismi tasvirlangani ko‘rinib turibdi [7; 18]. Shakllar Altamira g‘orlarining devorlariga eng aniq uslub qilingan shakllarda chizilgan. Bular o‘xshashlik istagidan uzoqda, uning hayotini shakllantiradigan tabiat qoidalarining ta’siri sifatida ko‘riladi (4; 17). G‘orlarda va tashqi qoya yuzalarida topilgan, chizilgan rasmlar va chiziqlar ming yillar oldin odamlar o‘z fikrlarini qanday ifoda etganiga yaxshi misol bo‘la oladi. Bundan 17 000 yil avval shakl va belgilar bilan chizish va muloqot qilishni bilgan insoniyat tovushlarga signal berib o‘zi yaratgan ilk alifboni ishlatish uchun 12 000 yil kutgan. Bu jarayon davomida u biz alifbo deb atash mumkin bo‘lmagan turli xil usullarni sinab ko‘rdi, masalan, tushuncha yozish (ideogramma) yoki tasvir (piktogramma). Yozma tilni yaratishning eng qadimgi usuli vizual aloqadan foydalanish edi. Insoniyat dastlab piktogrammalardan, ya’ni rasmlı matnlardan foydalandi. Butun dunyo madaniyatlarida piktogramma tushunchalarni so‘z va imo-ishoralarsiz muloqot shakli sifatida ishlatishga birinchi urinish edi.

Yuqoridagi misollarda aytilganidek, vizuallik muloqotning eng samarali usuli hisoblanadi. Bu eng qisqa va samarali usuldir. Vizual va og‘zaki muloqotning asosi bir qator ko‘rsatkichlardan iborat tizimlardir. Bu belgilarni ilmiy jihatdan tadqiq qilish va ma’nolarni ifodalash usullarini tekshirish zarurati semiotikaning paydo bo‘lishiga olib keldi [1; 25]. Terminologiyada tilga olingan ushbu tushunchani “o‘zidan boshqa narsani ko‘rsatadigan narsa” deb ta’riflash mumkin. Semiotika ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganadi; ko‘rsatilgan indikator munosabatlaridagi kontekstlarni aniqlash va ularni hal qilish. Qayta talqin qilish bilan ushbu ulanishlar asosida indikatorni (yana) o‘rnatish uchun nima qilish kerakligini aniqlash mumkin.

Semiotikani eng qadimiy o‘rganuvchilari va tadqiqotchilari o‘rta asrlarda yashagan Aristotil, Plato va Stoiklar kabi falsafiy fikr yurutuvchilari edi. Bu falsafiy fikrni yurutuvchilar belgilashning eng asosiy turlariga oid o‘z fikrlarini bildirganlar.

O‘zining umumiy ma’nosida semiotika – bu belgilar va belgilar tizimlari bilan shug‘ullanadigan fan sohasi. Ba’zi olimlar tabiiy tillarni semiotika sohasiga kiritsalar, boshqalari semiotika faqat tilga oid bo‘lmagan belgilarni o‘rganadigan soha ekanligini ta’kidlaydilar. Ferdinand de Sossyur va Sharlz Pirs bu fanning paydo bo‘lishiga hissa qo‘shgan yetakchi nazariyotchi olimlardir.

Shunga qaramay, semiotika fanining paydo bo‘lishi qadimiy falsafiy fikrlarning va modern o‘rganishning natijasidir. Bugungi kunda, semiotika turli sohalar va ilmiy fanlar bilan bog‘liq bo‘lib, tafsiloti xilma-xil usullar bilan o‘rganiladi. Semiotika fani, XX asrning boshlarida, semiotika nazariyasi, belgilash nazariyasi va madaniyatshunoslikka qarashli tadqiqotlarga asoslangan. Bu fanni, semiotikani o‘zining, belgilar va belgilash jarayonlarini o‘rganishga qaratilgan ilmiy metodologiyasi yordamida, tarixiy va madaniy jarayonlardagi belgilarni tahlil qilish uchun yaratishga harakat qildi.

Bu fikrlar yig‘indisi semiotikaning ba’zi asosiy konseptlariga ega bo‘lishni talab qiladi, masalan:

1. Belgi: semiotikada har qanday “narsani ifodalovchi” alomat yoki belgi deb nomlanadi. Bu belgi, matn, rasm, ishoralardan tashkil topgan har qanday narsa bo‘lishi mumkin.

2. Belgilash: Semiotikada, belgilash bir qancha belgilar yordamida narsani ifodalashdir. Belgilash jarayoni, belgilar va belgilar orasidagi munosabatlarni tahlil qilish uchun semiotika fanidan foydalaniladi.

3. Ma’no: Semiotikada ma’no, belgilangan narsaning tarkibi va funksiyalari bilan bog‘liq bo‘lgan ma’noni anglatadi. Ma’noning tahlili, semiotikada eng muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Semiotikani o'rganayotganda, barcha obektlar birin-ketin ketma-ket bo'lishi mumkin emasligidan kelib chiqish foydalidir, chunki "barcha vizual ko'rsatkichlar til bilan ko'proq yoki kamroq bog'liq" [Barthes 2012: 390].

Ba'zi amerikalik olimlar, xususan, mantiqchi va metodist V.Morris, A.Tarski va nemis maktabi vakili R.Karnaplar semiotikani uch yo'nalishda o'rgandilar. Bular:

1. Sintaktik (sintaksis) yo'nalishi: Belgi va belgilarning boshqa belgi va belgilar bilan munosabati.

2. Semantik (semantik) yo'nalishda: Belgilar va ular belgilaydigan ob'ektlar yoki tushunchalar bilan semantik aloqalar.

3. Pragmatik: belgi va belgidan foydalanuvchi shaxslar o'rtasidagi munosabatlari tekshiradi.

Zamonaviy semiotikaning asoslari XX asr boshlarida paydo bo'la boshladi. Amerika faylasufi Charlz Sanders Pirs (1839–1914) va shveytsariyalik tilshunos Ferdinand de Sossyur (1857–1913) deyarli bir vaqtning o'zida bir-biridan bexabar holda zamonaviy semiotika asoslarini yaratdilar. Shveytsariyalik tilshunos Ferdinand de Sossyur (1857–1913) zamonaviy tilshunoslikning shubhasiz asoschisi hisoblanadi. 1913-yilda vafotidan so'ng uning talabalari va hamkasblari tomonidan tahrir qilingan ma'ruza matnlari "Umumiy tilshunoslik darslari" (Cours de Linguistique Générale) nomi bilan kitob holida nashr etildi. Bu kitobida Sossyur semiologiyani "ijtimoiy hayotdagi belgilar holatini" tadqiq qiluvchi fan sohasi sifatida ta'riflagan. Sossyur ta'kidlaganidek, "til" – fikrlarni ifodalovchi belgilar tizimi va boshqa belgilar tizimi (alifbo, yozuv, harfiy belgilar) ichida eng muhimi. Sossyur lingvistik belgini tovush tasviri va tushunchasi sifatida muhokama qildi. Uning fikricha, belgilovchi (tovushli tasvir) va ishora qiluvchi (tushuncha) har qanday tashqi ob'ektdan mustaqil bo'lib, tovush tasviri ham, tushuncha ham jamoaviy, ijtimoiy kelishuvlarga asoslanadi. Demak, "mushuk" belgisi ham mushuk tovushlarining belgisidan, ham mushuk tushunchasining ishorasidan iborat bo'lib, bu ikkisi belgini tashkil qiladi [2; 52–53].

Faylasuf Charlz Pirs (1839–1914) barcha hodisalarni qamrab oluvchi va mantiq bilan chambarchas bog'liq bo'lgan belgilar nazariyasini yaratdi va bu sohani "semiotika" deb atadi. Pirs ko'rsatkichlarni uchlik deb belgilaydi. Bular:

Tasvir ko'rsatkichi (piktogramma): Bu o'z obyekt bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichdir. U ko'rsatgan narsani bevosita ifodalaydi va jonlantiradi. Misol uchun, qalam bilan chizilgan chiziq yoki geometrik chiziqni tasvirlaydigan fotosurat bunga misoldir.

Alomat (Indeks): "Obekt yo'qolganda o'zini belgiga aylantiradigan narsa".

Darhol o'z xususiyatini yo'qotadigan, ammo tarjimon bo'lmaganda bu xususiyatini yo'qotmaydigan belgidir [6; 21]. Misol uchun, o'q otilgan bo'lishi mumkinligini ko'rsatadigan o'q teshigi bo'lgan moulaj bunga misoldir. Agar o'q otilmaganida, teshik bo'lmas edi. Ammo kimdir buni otishma bilan bog'laydimi yoki yo'qmi, bu yerda teshik bor. Demak, belgi ikki element orasidagi haqiqiy assotsiatsiyaga asoslanadi. Bu belgilanayotganga bevosita aloqador belgidir.

Belgi (Ramz): Tarjimon bo'lmaganda uni belgi qiladigan xususiyatga ega bo'lmagan belgi. Boshqacha qilib aytganda, ramz odamlar o'rtasidagi kelishuvga asoslangan ko'rsatkichdir. Masalan, tildagi so'zlar konsensusga asoslangan belgilar; chunki so'z nimani anglatishini anglash bilangina nimani bildirayotganini ifodalaydi [6; 22]. Ko'rinib turibdiki, Pirs belgilarning mantiqiy funksiyasini ta'kidlaydi.

Boshqa tomondan, Sossyur belgilarning ijtimoiy funksiyasiga e'tibor beradi. Bundan tashqari, Pirs belgini izohlovchi, ob'ekt va vakildan tashkil topgan uchlik model sifatida

izohlagan bo'lsa, Sossyur o'z yondashuvini muhim va ma'nodan iborat ikki tomonlama modelga asosladi. Aslida, ikki tadqiqotchining tasnifi bir-biriga o'xshash; Pirsning "representatum"i Sossyurning belgisiga mos keladi, lekin Saussuredan farqli o'laroq, Pirs belgini ikki qismga ajratadi: obekt va tarjimon [4; 112].

Sossyur va Pirs tomonidan asos solingan semiotika 1960-yillardan keyin mustaqil fan sohasiga aylandi. Louis Hjelmslev, Roland Barthes, Claude Levi-Strauss, Julia Kristeva, Christian Metz, Algirdas J. Greimas va Jan Baudrilyard kabi tadqiqotchilar Yevropa an'anasini Saussyurga asoslangan deb hisoblashadi; Charlz V. Morris, Ivor A. Richards, Charlz K. Ogden, Umberto Eko va Tomas Sebeok kabi tadqiqotchilar Peirce (6; 25) asosida Amerika an'anasini qabul qildilar.

Bu tadqiqotchilar orasidan "Imo-ishoralar nazariyasi asoslari" (1938) nomli asari bilan e'tiborni tortgan Charlz Morris Peirsning semiotikasini bixeviorizmga tatbiq etgan va semiotikani uch qismga ajratgan: so'zlashuvchi subekt va belgilar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganuvchi pragmatika va ko'rsatilgan narsalar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganuvchi Semantika va belgilar o'rtasidagi munosabatlarni tekshiradigan sintaksis. Morris semiotikaning uch turini tasavvur qilgan. Sof semiotika belgilar haqida gapirish uchun metatil tayyorlaydi; Belgilangan belgilarni tavsiflovchi semiotika tadqiqotlari; Amaliy semiotika esa belgilar haqidagi bilimlardan turli maqsadlarda foydalanadi [6; 25].

Italiyalik semiolog Umberto Eko semiotikani qabul qilish ustida ishlagan va semiotikani keng o'quvchilar doirasiga ma'lum qilgan [7; 87]. Shuningdek, u o'zining "Semiotika nazariyasi" (1976) asarida Pirsning muhimligini ta'kidladi. Sossyur va Pirs qarashlari asosida qabul qilishning o'ziga xos semiotikasini yaratgan Eko hozirgi semiotika rivojiga katta hissa qo'shdi. Eko fikricha, badiiy tasvirlar hech bir voqelikni kamaytira olmaydigan o'zaro anglashlarga imkon beradi. Shunday qilib, bu tushuncha nuqtai nazaridan, badiiy tasvir cheksiz miqdordagi talqin tillariga tarjima qilinishi mumkin. Badiiy tasvir tugallangan yoki yaxlit ishlab chiqarish nuqtai nazaridan "hisoblangan" bo'lsa ham, uni talqinga berkitib bo'lmaydi, turli talqinlar uning qaytarilmas o'ziga xosligini va farqini o'zgartira olmaydi [7; 167].

Belgida belgilovchi va bildiruvchi o'rtasidagi munosabatni o'rnatish bu ma'no deb ataladi. Belgilovchini ko'rganimizda yoki eshitganimizda ongimizda nimani anglatish, ya'ni nimani anglatishi shakllanadi. Tushunish jarayoni shunday boshlanadi. Semiotikaning eng muhim sohasi, shubhasiz, "ma'no" nomi ostida birlashtirilishi mumkin bo'lgan "denotatsiya" va "konnotatsiya" bilan bog'liq bo'limdir. Bular Roland Bart nazariyasiga asoslanadi. Bart (1976) fikricha, denotatsiya belgi nimani ifodalaydi, konnotatsiya esa belgining qanday ifodalanishidir. Birinchi bosqichda tushunchalar bizning ongimizdagi real dunyoning (belgilangan) mavhum, umumlashtirilgan o'xshashlari (belgilovchilari) hisoblanadi. Ikkinchi bosqichda, ya'ni aloqa/ifoda bosqichida tushuncha ifoda shaklida (tovushli tasvir, vizual tasvir va h.k.) belgilovchiga aylanadi.

Tushunchalar madaniy hodisadan uzilib qolmaydi, ular ma'lum bir madaniy kontekst va tizimda egallagan o'rni bilan qadrlanadi. Tushunchalar jamoalarning umumiy madaniy maxrajlari hisoblanadi, shuning uchun ular individual va o'zboshimchalik bilan emas. Shu sababli, bu umumiy tushunchalarga tegishli belgilar dastlabki tahlilda, ya'ni denotatsiya darajasida noto'g'ri tushunish xavfi ostida emas.

Har xil aloqa tizimlarida denotatsion parollardan tashqari konnotatsion parollar ham bo'lishi mumkin. Biz odatda bu konnotativ shifrlarning kalitlarini boshqa tizimlarda topamiz (ba'zan belgi o'z parolining kalitini o'ziga beradi). Denotatsiya ikkinchi ma'no (konnotatsiya)

ko'rsatkichi bo'lishi mumkin. Reklama kabi ba'zi aloqa tizimlarining konnotatsiyalari juda oson tushunilishi mumkin; agar ularni yechib bo'lmasa, reklama muvaffaqiyatsiz va o'z maqsadidan uzoq deb hisoblanadi.

Ko'pgina belgilarining konnotativ kaliti o'z ichida yashiringan. Kodi osonlik bilan yechiladigan belgi o'rtachalik va oddiylikka tushib qoladi, kodi hech qachon tushunilmagan yoki talqin qilinishi mumkin bo'lmagan belgi esa diqqatni o'ziga jalb etmay qoladi va uni tushunib bo'lmagani uchun unutiladi. Semiotik tahlillarda uchta element muhim ahamiyatga ega. Belgi, ishora qiluvchi (belgi nimani bildiradi) va belgilovchi (belgining jismoniy mavjudligi). Bu uch asosiy element indikator nazariyalarining asosini tashkil qiladi. Masalan, obektning boshqa bironvga tanishtirishning eng oddiy usuli – bu obektning o'zini ko'rish, eshitish, hidlash, ta'm va teginish organlari orqali idrok etishdir. Agar buni qila olmasak, u kishiga obektning tasvirini ko'rsatamiz. Boshqacha aytganda, biz obektga o'xshash boshqa obektning taqdim etamiz. Bu ikkinchi obekt displey indikatoridir. Tasvir belgilari - bu bizga mos yozuvlar obektini eslatish uchun o'xshashlik sohasida yetarli ma'lumotga ega bo'lgan belgilar. Qurilishi kerak bo'lgan tuzilma va uning modeli yoki reja chizmalari o'rtasidagi o'xshashlik kabi. Rasm belgisi fikrni to'g'ridan-to'g'ri, ramz esa bilvosita bildiradi. Boshqacha aytganda, tasvir ko'rsatkichi ishora qilmaydi, u taqdim etadi; o'tkazmaydi, ishtirok etadi; U ismini aytmaydi, ochib beradi

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Rifat ta'kidlanganidek, semiotika "belgi" va "ilm" so'zlarining birikmasidan ko'proq narsani o'z ichiga oladi [6; 21]. Semiotikaga nafaqat belgi bilan, balki ma'noning shakllanish jarayoni bilan ham bog'liq faoliyat sifatida qarash kerak. Shu nuqtai nazardan, semiotika ma'no yaratish jarayonlari bilan shug'ullanadi. Binobarin, odamlarning kundalik hayotida katta hududni qamrab olgan bu ko'rsatkich tizimlarini tushunish va maqsadiga erishish uchun avvalo, odamlarning madaniy farqlarini hisobga olish kerak. Aks holda, aloqa chalkashliklari, uzoq vaqt aniqlash yoki turli nizolar paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Denli S. Gösterge Bilim Açısından Grafik Gösterge Anlamlarının İncelenmesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
2. Dağtaş B. Reklamı Okumak, Ankara: Ütopya Yayınevi, 2003.
3. Deely, J. Basics of Semiotics, Bloomington: Indiana University Press, 1990.
4. Eraldemir B. Bilim ve Sanatın Işığında Değişime Denk Düşen Sanatçı Tavrı, Adana: Godol Ç.Ü. Basımevi, 1992.
5. Elden M. Reklamcılık İletişim Dizisi 1: Reklam ve Reklamcılık, İstanbul: Say Yayınları, 2009.
6. Rifat M. Göstergebilimin ABC'si. İstanbul: Simavi Yayınları, 1992.
7. Rifat M. XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları 2, İstanbul, 2000.
8. Tepecik A. Grafik Sanatlar, Ankara: Detay & Sistem Ofset, 2002.
9. R. Barthes Izbrannyye raboty: Semiotika. Poetika. Jan 1989; 384-391. September 2012 · Asian Theatre Journal.

